

หลักสาราณียธรรม 6 กับการบริหารจัดการวัดของพระสังฆาธิการ

THE PRINCIPLES OF THE SIX STATES OF CONCILIATION

AND THE MANAGEMENT OF THE TEMPLE ADMINISTRATION

พระครูปราโมทย์ปัญญาวัฒน์ (บุญเลิศ เทชบุณโย)

Phrakhru Pramotepanyawat (Boonlert Tajapukho)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.

E-mail : sdamnoen@yahoo.com

Received April 18, 2021; Revised April 25, 2021; Accepted April 29, 2021

บทคัดย่อ

การบริหารจัดการวัดตามหลักสาราณียธรรม 6 ของพระสังฆาธิการควรปฏิบัติหน้าที่ตามระเบียบอย่างเสมอภาค โดยไม่มีการเลือกปฏิบัติแก้ไขปัญหาด้วยความเป็นธรรม การเป็นผู้นำหรือผู้ปกครองที่ดี ควรมีวาจาที่สุภาพอ่อนโยนและเหตุผล ควรบริหารงานด้วยความซื่อสัตย์สุจริตและยุติธรรม ไม่ใช้หน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตน ควรมีสวัสดิการที่ดี ไม่เห็นแก่ตัว สนับสนุนการทำงานของผู้อยู่ในความปกครองตามความรู้ความสามารถ ไม่มีอคติ เคารพในสิทธิและเสรีภาพของผู้อยู่ในความปกครอง ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดี ไม่หลงอำนาจและมีความสามัคคีในองค์กร

คำสำคัญ: หลักสาราณียธรรม 6, การบริหารจัดการวัด, พระสังฆาธิการ

Abstracts

The management of temple administration in accordance with the principles of the Six States of Conciliation of the ecclesiastical officers should be performed in accordance with the regulations with equality without prejudice, and solve the problems with Dhamma. The good leaders and rulers should use polite, gentle and reasonable words, perform their tasks with honesty and justice, do not to use their duties for their own benefits, have good security, do not to be selfish, support individuals under their control with their ability without prejudice, pay respect to the right and liberty of individuals under their control, practice themselves in the right way, do not to be infatuated in power and make unity in the organization.

Keywords: The Principles of the Six States of Conciliation, the management,
The Temple Administration

บทนำ

การบริหารคณะสงฆ์ ถือว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญเพราะถ้ามีระบบบริหารที่ดีพระพุทธศาสนา ก็จะมีคามเจริญมั่นคง การบริหารที่ดีนั้นจะต้องมีรูปแบบวิธีการจัดการหรือมีแนวคิดที่ดี ซึ่งขึ้นอยู่กับ การแบ่งงานมอบอำนาจกระจายงานให้ผู้อยู่ฝ่ายบริหารระดับต่าง ๆ รับผิดชอบตามความรู้ความสามารถ ของตนและพัฒนาการในด้านต่าง ๆ เพราะการบริหารคณะสงฆ์ปัจจุบันนี้มีอำนาจรัฐและจารีตประเพณี เข้ามาเกี่ยวข้อง เมื่อมีการประเพณีที่ไม่เหมาะสมที่ขัดแย้งตามพระธรรมวินัย หรือ ขอร้องเรียน จะต้อง ดำเนินการให้เหมาะสม โดยมีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นเกณฑ์ในการจัดระเบียบการปกครองและ การบริหารกิจการคณะสงฆ์ (กรมการศาสนา, 2540) บทบาทคณะสงฆ์ที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาสังคม จะเป็นรูปธรรม มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น และทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรและ อาณาจักรที่ร่วมมือกันในการพัฒนาชาติไทย ที่สำคัญเป็นการพัฒนาด้านวัตถุให้มีความเจริญ พร้อมทั้ง พัฒนาในด้านจิตใจของคนในชาติให้มีความมั่นคงในความดีงาม จึงถือว่าเป็นมิติของการพัฒนาอย่าง ยั่งยืน และเป็นวิถีปฏิบัติที่เหมาะสมในการประเพณีตนตามระเบียบของราชการ หากจะทำให้ การบริหารจัดการเป็นด้วยดี ทางศูนย์ควรนำเอานโยบายภาครัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ชุมชนและ ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการจะทำให้เกิดประสิทธิภาพได้อย่างเหมาะสม

วัดและพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญต่อประชาชนและสังคมมาตั้งแต่ต้น ไม่ว่าจะเป็นแหล่งให้ การศึกษา การอาชีพ การรักษาโรค การพิจารณาตัดสินความ การให้คำแนะนำสั่งสอนและปรึกษาสร้าง ความเข้มแข็งทางจิตใจ และเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจรวมทั้งการทำกิจกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องรวมอยู่ ในวัด โดยมีเจ้าอาวาสเป็นผู้นำและสร้างความเข้าใจให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของ วัดให้เกิดขึ้นต่อไป (พระมหามงคลกานต์ ฐิตธมโม, 2561) วิถีชีวิตทัศนคติในด้านความรู้สึกลึกซึ้งต่าง ๆ ของคนไทยจะมีหลักพระพุทธศาสนาเกี่ยวข้อง ซึ่งหลักธรรมของพระพุทธศาสนาจะมีอิทธิพลต่อชีวิต จิตใจของคนไทยมากและสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการบริหารจัดการ โดยยึดแนวทาง การปฏิบัติที่เรียกว่า ทางสายกลาง ซึ่งในทางสายกลางของพุทธศาสนาเกี่ยวข้องทั้งกาย วาจา ใจ สมาธิ หรือว่าปัญญาสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการบริหารจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพ ประกอบด้วย การจัดการตามหลักสมัยใหม่ การจัดการหลักพุทธธรรม (พระครูโสภณธำรงกิตติ และวรสิทธิ์ เจริญพูน, 2562) พระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญต่อสังคมไทยในลักษณะรูปแบบของรากฐานวัฒนธรรม ประเพณี พระพุทธศาสนาเป็นหลักในการดำเนินชีวิตของคนไทย เพราะคนไทยนำหลักธรรมมาประเพณีปฏิบัติใน ชีวิตประจำวัน และลักษณะนิสัยของคนไทยมีจิตใจที่ดีงามในทุก ๆ ด้าน มีความเป็นมิตรกับทุกคน

เป็นต้น และมีวิถีชีวิตของคนไทยผูกพันกับพระพุทธศาสนา จึงเป็นกรอบในการปฏิบัติตนตามหลักพิธีกรรมในพระพุทธศาสนาต่าง ๆ

การบริหารตามหลักสารณียธรรม 6 (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตฺโต, 2547) ได้แก่ การคิดดี การพูดแต่สิ่งที่ดีงาม การทำความดีต่อกัน การรู้จักแบ่งปันผลประโยชน์กันด้วยความยุติธรรม การปฏิบัติตามกฎระเบียบข้อบังคับหรือวินัยต่าง ๆ อย่างเดียวกันและการมีความคิดเห็นเป็นอย่างเดียวกันคิดในสิ่งที่ตรงกัน รู้จักยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่นอยู่เสมอ ดังนั้นหากพระสังฆาธิการนำหลักสารณียธรรม 6 ดังกล่าวไปใช้ในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ จะส่งผลต่อการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสมต่อไป

แนวคิดเกี่ยวกับการบริหารกิจการคณะสงฆ์

การบริหารงานเป็นกิจการของคณะสงฆ์ ที่จะต้องทำหรือที่จะต้องถือเป็นธุระหน้าที่และเป็นการกิจของพระสังฆาธิการจะต้องปฏิบัติอันเป็นภารกิจของคณะสงฆ์และการพระศาสนา การควบคุมและส่งเสริมการรักษาความเรียบร้อยดีงาม (พระมหาสุวรณ์ สุวณฺโณ, 2561) หมายถึง งานในหน้าที่ของพระสังฆาธิการในการปกครองดูแลพระภิกษุ สามเณรในเขตการปกครองของตน ให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยและตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (พระเทพปริยัติสุธี (วรวิทย์ คงคปญฺโญ), 2540)

ในการรักษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มีความเจริญก้าวหน้าและมั่นคงยั่งยืนถาวรถึงอนุชนรุ่นหลัง คณะสงฆ์จะไม่ปฏิรูปพระพุทธศาสนา เพราะหลักธรรมคำสอนนั้นดีที่สุดในประเทศไทยนั้น คณะสงฆ์มีภารกิจที่สำคัญในการธำรงสถาบันพระพุทธศาสนา โดยมุ่งเน้นกิจการพระพุทธศาสนา 6 ด้าน โดยมหาเถรสมาคม ซึ่งเป็นองค์กรปกครองสูงสุดของคณะสงฆ์ไทย ซึ่งกิจการพระพุทธศาสนาไว้ 6 ด้าน คือ 1) ด้านการปกครอง 2) ด้านการศาสนศึกษา 3) ด้านการเผยแผ่ 4) ด้านการสาธารณูปการ 5) ด้านการศึกษาสงเคราะห์ และ 6) ด้านการสาธารณสงเคราะห์ และอีก 1 คือ การพัฒนาพุทธมณฑลให้เป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาโลก

บทบาทที่วัดและพระสงฆ์จะทำได้คือ การศึกษาการเผยแผ่และการสงเคราะห์ ซึ่งในส่วนของการศึกษานั้น เป็นการให้บริการด้านการศึกษาแก่พระสงฆ์ คือ การมีโรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ นับเป็นทางหนึ่งในการสร้างอุบาสก อุบาสิกา ให้ได้พุทธศาสนิกชนที่มีคุณภาพและเป็นกำลังของศาสนา อีกประการหนึ่งก็คือการไปสอนวิชาศีลธรรมตามโรงเรียนต่าง ๆ เป็นการอนุเคราะห์สังคมด้วยธรรมทาน การที่ให้พระสงฆ์ได้เข้าไปมีบทบาทในการศึกษาของชาติดังกล่าวนี้นี้ จะทำให้เยาวชนและสังคมเห็นความสำคัญของวัดและพระสงฆ์ (พระมหาสมทรง สิรินธโร, 2525) มีความสามารถในการติดต่อประสานงานให้งานสำเร็จลุล่วงไปได้ตามกรอบระยะเวลาที่กำหนด มีความสามารถในการสื่อสารและประสานงานกันแต่ละฝ่ายในองค์กร สามารถดำรงรักษาศรัทธาของพุทธศาสนิกชน

และส่งเสริมให้วัดเป็นสถานที่แห่งความเลื่อมใสศรัทธาและเป็นศูนย์กลางชุมชนได้อย่างเหมาะสม (พระราชวัลภาจารย์ (ดาวเรือง อาจารย์คุณ), 2563)

สังคมไทยในปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก การที่รัฐบาลหรือแม้แต่มหาเถรสมาคม ก็ตามจะออกกฎต่าง ๆ ข้อห้ามต่าง ๆ เหมือนครั้งสมัยพุทธกาลคงเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยาก เพราะปัจจุบันพระภิกษุจำนวนมากต้องอาศัยสื่อโซเชียลในการสอนธรรมะ เผยแพร่หลักธรรมคำสอน ที่เป็นการเข้าถึงประชาชนในยุคนี้ได้มากที่สุด การประกอบกิจกรรมทางศาสนาเช่นกัน แม้ว่าบางวัดจะมีการจัดกิจกรรมที่แตกต่างไปจากวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมบ้างแต่ยังคงไว้ซึ่งแนวปฏิบัติที่ดีก็ถือเป็นการสืบทอดต่ออายุพระพุทธศาสนา และเป็นอีกโอกาสหนึ่งที่ทำให้คนรุ่นใหม่ได้เข้าวัด ทำบุญ ไกล่ชิดศาสนา การบริหารวัดให้มีความเหมาะสมในการการเป็นศูนย์กลางในการยึดเหนี่ยวจิตใจ จึงจำเป็นจะต้องมีหลักธรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการบริหารกิจการคณะสงฆ์ที่เหมาะสมต่อไป

หลักสารณียธรรม 6 กับการบริหารจัดการวัดของพระสังฆาธิการ

สารณียธรรม 6 ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง ธรรมเป็นเหตุที่ระลึกถึงกัน หลักการอยู่ร่วมกัน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2547) แก่นของสารณียธรรม คือ ความปรารถนาดีต่อกัน เอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน (พระสมพงษ์ ชินวงศ์, พระมหาดวงเด่น จิตตยาโณ และขันทอง วัฒนประดิษฐ์, 2561) ดังนี้

1. เมตตาทายกรรม คือ การแสดงออกซึ่งความเป็นมิตรทางกาย
2. เมตตาวจีกรรม คือ มีการกระทำทางวาจาที่แสดงออกถึงความปรารถนาดีต่อกัน
3. เมตตาเมโนกรรม คือ มีจิตใจปรารถนาดีกับมิตรประเทศ ปราศจากอกุศลจิตไม่หว่าดระวาง
4. สาธารณโภคี คือ การจัดสรรผลประโยชน์ที่เหมาะสม
5. สีสสามัญญตา คือ มีความประพฤติที่เหมาะสมต่อกัน
6. ทิฏฐิสามัญญตา คือ มีความเห็นที่สอดคล้องกัน

คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นสัจธรรมที่ผู้ปฏิบัติตาม ทุกคนย่อมสามารถรู้แจ้งเห็นจริงได้ด้วยตนเองและทำให้ผู้ปฏิบัติพินทุข์เข้าถึงความสุขและความบริสุทธิ์ภายในได้จริง หลักพุทธธรรมที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้กับการบริหารจัดการในหน่วยงานไม่ว่าจะเป็นทั้งภาครัฐและเอกชน ทำให้การบริหารจัดการมีประสิทธิภาพ และประสิทธิผล นำมาซึ่งความสำเร็จ และเกิดการพัฒนาวัดได้อย่างยั่งยืน สามารถอธิบายได้ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 หลักสารณียธรรม 6 กับการบริหารจัดการวัดของพระสังฆาธิการ

หลักสารณียธรรม 6	การบริหารของพระสังฆาธิการ
เมตตาภาวกรรม	ปฏิบัติตนให้เหมาะสมมีบุคลิกภาพทางกายที่เหมาะสม
เมตตาวจีกรรม	สื่อสารกับบุคคลอื่นด้วยความมีเมตตา โดยวจีสุจิต
เมตตามโนกรรม	ตั้งจิตปรารถนาให้ผู้ร่วมงานมีความสำเร็จ คิดอย่างไร ทำอย่างนั้น
สาธารณโภคี	จัดสรรผลประโยชน์ที่ได้รับอย่างเหมาะสมกับเพศ สถานะ
ศีลสามัญญตา	มีศีลจารวัตร สร้างความเลื่อมใส สร้างศรัทธา
ทัญญูสามัญญตา	เคารพรับฟังความคิดเห็นของผู้เห็นต่าง ยึดถืออุดมคติ หลักแห่งความดีงามหรือจุดหมายสูงสุด อันเดียวกัน

ตารางที่ 1 สามารถสรุปได้ว่า การปฏิบัติตนให้เหมาะสมมีบุคลิกภาพทางกายที่เหมาะสม การสื่อสารกับบุคคลอื่นด้วยความมีเมตตา โดยวจีสุจิต การตั้งจิตปรารถนาให้ผู้ร่วมงานมีความสำเร็จ คิดอย่างไร ทำอย่างนั้น การจัดสรรผลประโยชน์ที่ได้รับอย่างเหมาะสมกับเพศ สถานะ การมีศีลจารวัตร ที่งดงามจะสร้างความเลื่อมใส ความศรัทธา และ การเคารพรับฟังความคิดเห็นของผู้เห็นต่าง ยึดถือ อุดมคติ หลักแห่งความดีงามหรือจุดหมายสูงสุด อันเดียวกัน เพราะว่า หลักการดังกล่าวจะเป็นแนวทาง ที่เหมาะสมในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ในยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงได้อย่างเหมาะสม

ปัญหาและอุปสรรคต่อปฏิบัติตามหลักสารณียธรรม 6 ของพระสังฆาธิการ

การติดต่อประสานงานให้งานสำเร็จลุล่วงไปได้ตามกรอบระยะเวลาที่กำหนด เป็นผู้มีความสามารถในการสื่อสารและประสานงานกันแต่ละฝ่ายในองค์กรดำเนินแนวทางตามกรอบ ทิศทางที่องค์กรต้องการบรรลุได้หรือมีความสามารถในการผูกใจคนให้เป็นที่รักของคนโดยสามารถ และการปฏิบัติตนอย่างเหมาะสมกับสมณสาธูป สามารถดำรงรักษาศรัทธาของพุทธศาสนิกชน และส่งเสริมให้วัดเป็นสถานที่แห่งความเลื่อมใสศรัทธาและเป็นศูนย์กลางชุมชนได้อย่างเหมาะสม อย่างไรก็ตามย่อมจะมีปัญหาและอุปสรรคในการปฏิบัติงาน โดยภาพรวมตามประเด็นดังแสดงได้ ในตารางที่ 2

ตารางที่ 2 ปัญหาและอุปสรรคต่อปฏิบัติตามหลักสาราณียธรรม 6 ของพระสังฆาธิการ

หลักสาราณียธรรม 6	การบริหารของพระสังฆาธิการ
1) ด้านเมตตาภายกรรม	การปฏิบัติหน้าที่ของพระสังฆาธิการไม่ปฏิบัติหน้าที่ตามระเบียบกฎหมายโดยเคร่งครัด ขาดความรู้ความสามารถในการบริหารจัดการ ขาดความเป็นกลางในการปกครอง การวางตัวไม่เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่
2) ด้านเมตตาวิจิตรกรรม	การพูดจาขาดเหตุผล ขาดความสุภาพอ่อนโยน การแนะนำตักเตือนเป็นไปโดยความอคติ
3) ด้านเมตตาโมกขกรรม	ไม่เปิดโอกาสให้พระภิกษุสามเณรมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น มีการเลือกปฏิบัติมอบหมายหน้าที่ให้เฉพาะคนใกล้ชิด ไม่เอาใจใส่ดูแลทุกข์สุขของพระภิกษุ สามเณร ตลอดถึงสิทธิวิหาริกเท่าที่ควร มีการใช้อำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตน
4) ด้านสาธารณโภคี	การจัดสวัสดิการด้านต่าง ๆ ไม่เหมาะสม การสร้างกำลังใจในการทำงาน ขาดความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันเห็นแก่ตัวไม่ให้ความสำคัญสนับสนุนการทำงานตามความเหมาะสมตามความสามารถ
5) ด้านศีลสามัญญตา	ไม่ปฏิบัติหน้าที่ให้เป็นไปตามพระธรรมวินัย ไม่เคารพในสิทธิและเสรีภาพของพระเถรรูปอื่น ๆ ไม่มีความซื่อสัตย์สุจริต ไม่ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดี หลงอำนาจใช้อำนาจข่มขู่ผู้ใต้บังคับบัญชา
6) ด้านทวิญญูสามัญญตา	ไม่มีความเป็นเอกภาพในการลงมติความเห็นชอบร่วมกันในเรื่องต่าง ๆ การพิจารณาความดีความชอบไม่มีความยุติธรรม มีความขัดแย้งในองค์กรหรือภายในวัด

นอกจากนี้ในปัจจุบัน ปัญหาการประพฤติดิตพระธรรมวินัยของพระภิกษุสามเณร เป็นปัญหาที่วิกฤติที่สุดเพราะพระภิกษุสามเณรเป็นตัวแทนของพระรัตนตรัย ความศรัทธาของประชาชนที่มีต่อพระพุทธศาสนานั้นส่วนหนึ่งมาจากการประพฤติปฏิบัติของพระภิกษุสามเณร หากท่านเหล่านั้นประพฤติผิดต่อพระธรรมวินัยแล้วย่อมมีผลต่อศรัทธาของประชาชนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ปัญหาการประพฤติดิตพระวินัยของพระภิกษุสามเณรนั้น สรุปสาเหตุได้ดังนี้ คือ

- 1) พระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาของสังคมไทยมีพื้นฐานทางครอบครัวแตกต่างกัน
- 2) มีระดับการศึกษาและสติปัญญาแตกต่างกัน
- 3) เหตุจูงใจในการบรรพชาและอุปสมบทแตกต่างกัน

4) การขอบรรพชาและอุปสมบท ระเบียบในการปฏิบัติไม่เป็นมาตรฐานเดียวกันในการพิจารณาและฝึกก่อนให้การบรรพชาและอุปสมบท

5) พระอุปัชฌาย์ ขาดการเอาใจใส่ในการบรรพชาอุปสมบท หรือเจ้าอาวาสที่มีหน้าที่ดูแลอบรมสั่งสอนขาดการดูแลและเอาใจใส่ มอบหมายบุคคลอื่นปฏิบัติหน้าที่แทน เพราะภารกิจต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องในปัจจุบัน

สรุป

พระสังฆาธิการมีหน้าที่ในการปกครองและบริหารกิจการคณะสงฆ์ในเขตปกครองให้เป็นไปตามหลักสารานีธรรม 6 ด้วยความเรียบร้อยจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะบ่งชี้ความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ เพราะการบริหารงานในวัดจะต้องอาศัยความร่วมมือจากบุคคลต่าง ๆ ทั้งในวัดและนอกวัด เพื่อสนับสนุนให้เกิดความเหมาะสมตามพระธรรมวินัยและการปกครองที่เหมาะสม ดังนั้นการบริหารที่ดีนั้น จะต้องได้รับความร่วมมือจากบุคคลต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องเพื่อส่งผลต่อการบริหารกิจการคณะสงฆ์ที่เหมาะสมต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา. (2540). *คู่มือพระสังฆาธิการว่าด้วยการคณะสงฆ์และการพระศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- พระครูเมตตามงคลวิศิษฐ์ (วัชรินทร์ อคฺควโร). (2560). การบริหารงานกิจการคณะสงฆ์ของพระสังฆาธิการในเขตกรุงเทพมหานคร. *วารสารสถาบันวิจัยญาณสังวร*, 8(2), 59-69.
- พระครูโสภณธำรงกิตติ และ วรสิทธิ์ เจริญพุ่ม. (2562). การจัดการวัดอย่างมีประสิทธิภาพของคณะสงฆ์ภาค 15. *วารสารรัฐศาสตร์ปริทรรศน์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*, 6(2), 277-298.
- พระเทพปริยัติสุธี (วรวิทย์). (2540). *การคณะสงฆ์และการพระศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2547). *ธรรมานุชีวิต*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- พระมหามงคลกานต์ ฐิตธมฺโม. (2561). การบริหารจัดการโบราณสถานในวัดเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน. *วารสารวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์*, 13(2), 71-79.
- พระมหาสมทรง สิรินธโร และคณะ. (2525). *บทบาทของวัดและพระสงฆ์ไทยในอนาคต*. กรุงเทพมหานคร: เกล็ดไทย.
- พระมหาสุวรรณ สุวณฺโณ. (2561). ระบบการบริหารคณะสงฆ์ที่ส่งผลกระทบต่อการบริหารการศึกษาของคณะสงฆ์. *วารสารบัณฑิตศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย*, 16(2), 183-193.

- พระราชวัลภาจารย์ (ดาวเรือง อาจารย์คุณ). (2563). ภาวะผู้นำของพระสงฆ์ในการปกครองคณะ
สงฆ์อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี. *วารสารศิลปการจัดการ*, 4(3), 760-771.
- พระสมพงษ์ ชินวงศ์, พระมหาดวงเด่น ฐิตญาโณ, และชันทอง วัฒนประดิษฐ์ . (2561). การประยุกต์ใช้
หลักพุทธสันติวิธี เพื่อพัฒนาการทำงานเป็นทีม ของพระวิทยากรวิทยาลัยสงฆ์ศรีสะเกษ.
วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร, 6(1), 119-133.
- อนันต์ วิริยพิ นิ จ. (2525). *บทบาทพระสงฆ์กับการพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพมหานคร:
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.